

UDK 341
Bibliid 0543-3657, 76 (2025)
God. LXXVI, br. 1193, str. 59–74
Originalni naučni rad
Primljen: 02.01.2025.
Revidiran: 15.01.2025.
Prihvaćen: 12.02.2025.
doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2025.76.1193.3
CC BY-SA 4.0

Senad GANIĆ¹

Osvrt na raspravu o istorijskim i civilizacijskim korenima međunarodnog prava

SAŽETAK

U osnovi postojanja međunarodnog prava jeste ideja o globalnom društvu koje funkcioniše na osnovu univerzalno prihvaćenih pravila. U tom smislu, međunarodno pravo, barem onaj deo njegovih normi koje pretenduju na univerzalnost, u sebi nužno inkorporiše i univerzalne vrednosti, vrednosti koje prepoznaju i baštine sve civilizacije. Ipak, u zapadnoj misli dominantan je stav da je međunarodno pravo proizvod evropske hrišćanske kulture. Takav stav oduvek je izazivao reakcije sa istoka u kojima se upozoravalo na to da se koreni međunarodnog prava mogu i te kako tražiti ali i naći i u drugim civilizacijama, religijama, meridijanima i kulturama, kao i na to da međunarodno pravo, ukoliko želi da istinski bude univerzalno prihvaćeno, mora uvažiti njegovu transcivilizacijsku prirodu. Osvrt na ovu raspravu, koja je svakako po sebi zanimljiva, daje nam mnoge uvide koji nam mogu pomoći da bolje razumemo i savremeni trenutak i krizu u kojoj se nalazi globalni međunarodnopravi poredak.

Ključne reči: Međunarodno pravo, koreni međunarodnog prava, istorija, civilizacije, univerzalne vrednosti.

¹ Vanredni profesor na Departmanu za pravne nauke, Državni univerzitet u Novom Pazaru, E-mail: sganic@nac.rs, ORCID: 0000-0002-1470-8929

Review of the Discussion on the Historical and Civilisational Roots of International Law

SUMMARY

At the core of the existence of international law is the idea of a global society that functions based on universally accepted rules. In this sense, international law, at least part of its norms that aspire to universality, necessarily incorporates universal values, i.e., values recognised and inherited by all civilisations. However, in Western thought, the dominant view is that international law is a product of European Christian culture. Such an attitude has always provoked reactions from the East, which warned that the roots of international law should be both sought for and found in other civilisations, religions, meridians, and cultures, as well as that international law, if it wants to be universally accepted, must recognise its transcivilisational nature. A review of this discussion, which is certainly interesting, gives us many insights that can help us better understand the contemporary moment and the crisis of the global international legal order.

Keywords: International law, roots of international law, history, civilisations, universal values.

Uvod

Korene onoga što predstavlja osnov za nastanak međunarodnog prava pronalazimo u ideji o postojanju jedne univerzalne ljudske zajednice (*civitas gentium maxima*) u kojoj su određena prava priznata svim njenim članovima, bilo da je reč o pojedincima, kolektivitetima ili državama. Ta prava prepoznava su se kroz istoriju kao neotuđiva prava koja ne zavise ni od čije volje, već prava koja svojom nužnošću (*ius necessarium*) bivaju prepoznata razumom kojim su obdareni svi ljudi. Prepoznavanje ovih normi i njihove univerzalne prirode utrlo je put i ideji o međunarodnoj zajednici koja bi trebala biti organizovana tako da uvažavajući sve različitosti, naroda, kultura, tradicija, istorijskih iskustava, civilizacija, kao i država koje se razlikuju kako po veličini tako i po unutrašnjim uređenjima, odnosi među njima budu regulisani normama koje svi prepoznaju kao svoje. Stoga je ideja međunarodnog, a tim pravom u ovom radu nazivamo savremene univerzalno prihvaćene, tj. opšte norme međunarodnog prava, zapravo ideja o pravnom izrazu onoga što je čovečanstvu kao celini zajedničko.² Ove ideje javljaju se veoma rano, još u antičkom periodu i na to ćemo se osvrnuti u narednoj glavi. Ova univerzalna prava koja smatramo nužnom osnovom ideje

² Videti: Michael Hirsh, "The Sociological Perspective on International Law", *Hebrew University of Jerusalem Legal Research Paper*, Research Paper No. 04-18.

međunarodnog prava, prepoznavala su se i kasnije u svim civilizacijama i kulturama, i svaka ih je objašnjavala na svoj način, identifikujući njihov izvor u božanskim ili prirodnim zakonima i shvatajući njihovo postojanje kao nužno. Dalja evolucija čovečanstva u celini i veoma rano uspostavljanje etastičkog globalnog društva značilo je i potrebu da se, na bazi ovako shvaćenih i prepoznatih univerzalnih pravnih normi, uspostavi i jedno uređeno univerzalno društvo koje će funkcionisati u skladu sa minimumom univerzalno prepoznatih i prihvaćenih pravila. „Budući da zemaljsko tle nije bezgranična površina, nego površina koja samu sebe zatvara, to onda neminovno vodi i do ideje međunarodnog državnog prava *ius gentium* ili kosmopolitskog prava *ius cosmopolitanum*.”³ Sve velike verske tradicije kao što su hrišćanstvo, islam, judaizam, hinduizam i budizam izražavaju koncepte božanskog ili večnog prava i sve one određena prava prepoznaju kao univerzalno važeća, verujući da se ta prava ne odnose samo na određenu veru, civilizaciju ili kulturu, već da se odnose na čovečanstvo u celini. Postoje čak i mišljenja da je međunarodno pravo, doduše u svom specifičnom vidu koje je bilo u skladu sa vremenom u kome se događalo, postojalo već sa pojavom prvih entiteta koje danas prepoznajemo pod imenom država kao i pojavom različitih oblika njihove komunikacije. Ipak, ta mišljenja su u izvesnom smislu marginalizovana, a savremeno razumevanje države i prava drevnih vremena, nažalost, nije se mnogo odmaklo od načina na koji se o njima u nauci međunarodnog prava govori više od jednog veka. Postoji uistinu izvestan broj autora čiji se pristup istorijskog sagledavanja države i prava, pa samim tim i međunarodnog prava, razlikuje i koji nam kazuje da uvreženo mišljenje o primitivnoj državi i primitivnom pravu, kao i primitivnim odnosima koje su države imale u tim vremenima treba uzeti s rezervom, ukazujući na to da međunarodno pravo ima svoju dugu višemilenijumsku evoluciju, i sa tom konstatacijom ćemo se na ovom mestu složiti. U tom dugom periodu ono je kao ideja nastajalo i razvijalo se kao plod prožimanja različitih civilizacija i kultura, a to prožimanje omogućilo je da se identifikuju neka pravila koja su svima zajednička a koja su predstavljala prve obrise onoga što danas prepoznajemo kao osnovne principe međunarodnog prava.⁴ Takvo razumevanje međunarodnog prava podrazumeva, međutim, da se pojednostavljena slika o tome da je reč o pravu koje se razvijalo između uskog kruga zapadnoevropskih hrišćanskih država treba uzeti sa rezervom, te da se nužno mora priznati i uvažiti doprinos svih velikih civilizacija i kultura u njegovom nastajanju i razvoju. To takođe podrazumeva i da istorijske korene međunarodnog prava možemo pronalaziti mnogo ranije u odnosu na istorijski kontekst koji dominantna doktrina uzima kao relevantan.

³ Emanuel Kant, *Metafizika morala*, Izdavačka kuća Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 113.

⁴ O prožimanju kultura i civilizacija videti: Nevenka Jeftić-Starčević, „Zapadni Balkan u projekciji turske strateške vizije”, *Međunarodni problemi*, Vol. 62, No. 4, 2010, 692–693.

Stoga je cilj ovog rada da se dodatno osvrnemo na ovu zanimljivu doktriranu debatu u teoriji međunarodnog prava, koja i dalje traje.

Međunarodno pravo i antički svet

Analizirajući antičku misao, korene međunarodnog prava možemo pronaći kod brojnih mislilaca koji na različite načine identifikuju postojanje prirodnih i nepromenljivih večnih zakona koji važe za sve ljude i za sva vremena. Tako, po Aristotelovom viđenju, prirodno (*physikon*) pravo predstavlja pravo sa univerzalnom snagom. Doktrina prirodnog prava, međutim, dobila je punu potvrdu sa filozofijom stoicizma, koja u centar istraživanja više nije stavljala *polis* već *kosmopolis*. Osnovna teza teorije prirodnog prava od vjkada pa sve do danas, zasniva se na tvrdnji da postoji skup pravila čije je važenje, zbog njihovog sadržaja, univerzalno i odnosi se na sve političke zajednice i sva ljudska bića.⁵ Kada je reč o mogućnosti eventualnih minimalnih oblika uređenih odnosa između naroda i država u antičkom periodu, na jednom mestu se ističe i to da su stari pomorski narodi veoma rano uspostavljali komunikaciju koja nije bila samo negativna, već pokazuje i neke civilizovane i miroljubive forme, u kojima se mogu prepoznati neki rudimentarni oblici koji podsećaju na savremene načine međunarodnog komuniciranja. Tako se na jednom mestu navodi sledeće:

„Feničani su nam ostavili svoje pomorsko pravo čija načela i danas umnogome služe kao osnov savremenog pomorskog prava. Od međunarodnih ustanova kod starih Grka se pominju *azilija* to jest pravo utočišta, *izopolitija*, ograničeno pravo građanstva koje se strancima davalo ugovorom, i *progzenija*, to jest zvanična zaštita koju je država davala strancima sa kojima je bila, ona ili njen državljanin, u trgovačkim vezama. [...] Najvažnija je kod Grka međunarodno-pravna ustanova poznata pod imenom *amfukcionija*. Stari su narodi, a tako isto i Rimljani najpre počeli da razvijaju svoje ratno pravo. Odatle kod Rimljana jedno posebno pravo *ius fetiale* ili *feciale*, koje su vršili naročiti sveštenici, *fratres fetiales* [...] Oni su imali za dužnost da kod naroda sa kojima Rim namerava da zarati, izvrše jednu vrstu diplomatske misije, da mu saopšte žalbe i zahteve Rima i da mu objave svečano rat, ako ovaj ne bi prihvatio rimski ultimatum.”⁶

Ciceron se, recimo, bavio pravednim uzrocima rata kao i pitanjem vlasti koja ga može objaviti.⁷ „Rimsko pravo je poznavalo pojam *bellum justum* koji

⁵ Miodrag Jovanović, „Preispitivanje pojma međunarodnog prava - o metodološkim aspektima”, *Revus*, No. 22, 2014, 24.

⁶ Đura Popović, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, Izdavačka knjižarnica Rajković, Beograd, 1933, 16.

⁷ Žaklina Novičić, „UN i ‘humanitarne intervencije’ - od ‘pravdenog rata’ do odgovornosti za zaštitu”, u: Žaklina Novičić i Anđela Đukanović (urs), *Sedamdeset godina Ujedinjenih nacija - pogled iz Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2015, 116.

se odnosio na niz proceduralnih formalnosti koje su se morale ispuniti da bi se rat mogao ispravno započeti".⁸ Često se navodi i podatak da je oko 2100. godine pre naše ere potpisan svečani ugovor između vladara Lagaša i Uma, gradova-država smeštenih na području koji je u istorijskom smislu poznat pod imenom Mesopotamija.⁹ Sledeći poznati ugovor koji se navodi kao primer međunarodnih odnosa starih vremena je onaj koji je potpisan hiljadu godina kasnije, između egipatskog vladara Ramzesa II i hetitskog kralja, kojim se obavezuju na bratstvo i večni mir.¹⁰ Nakon toga, u srednjem istoku toga doba sklapani su mnogi ugovori u cilju stvaranja saveza i očuvanja snage svojih imperija.¹¹ Ima autora koji podsećaju i na činjenicu da je za razvoj pravila ratovanja interesantna i drevna civilizacijska zaostavština afričkog kontinenta. Tako se ističe da je u Somalilji od davnih vremena na snazi kodeks ratovanja poznat pod nazivom „*biri-ma-geydo*” što u prevodu znači „pošteđen od koplja”, kojim su definisane kategorije lica koje je zabranjeno napadati, a to su pre svega žene, deca starci i bolesni.¹² Navodi se takođe i kodeks koji je pod imenom „*Lapir*” bio na snazi u Centralnoj Africi, prema kome je čast u borbi podrzumevala „da se nikada ne povrede neborci (civilni) ili nanese neka šteta njihovim zalihama hrane i sredstvima za život”.¹³ Svakako da na ovom mestu treba spomenuti i antologijsko delo staro dve hiljade godine koje je napisao kineski filozof Sun Cu (Sun Tzu) pod nazivom „*Umetnost ratovanja*” u kojem je demonstrirana svest o potrebi humanog postupanja prema protivnikovoj imovini kao i zabrana postupaka koji mogu izazvati gubitke među neboraćkim stanovništvom.¹⁴

U drevnim sistemima ipak, još uvek ne postoji shvatanje o međunarodnoj zajednici država koje koegzistiraju u jasno definisanim odnosima. Prostor za postojanje međunarodnog prava između država bio je vrlo ograničen, a ono što se moglo istaći kao zajedničko bilo je postojanje određenih ideala kao što je, primera radi, svetost potpisanih ugovora, koja se kroz pravilo *pacta sunt servanda* nastavila do današnjih dana kao važan element u komunikaciji između država. Ipak, uprkos činjenici da u tom periodu nema pouzdanih dokaza o postojanju jasne svesti o univerzalnoj zajednici, to ipak ne znači da ne postoji ideja o pravu, ili barem principima koji imaju svoju univerzalnu važnost. Kako svako pravno pravilo ima i svoje istorijske korene, tako se i neki obrisi međunarodnog prava, i barem u nekim segmentima predvidljivih

⁸ Ibid.

⁹ Malcolm Shaw, *International Law*, Cambridge University Press, New York, 2008, 14.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Miloš Petrović, *Međunarodno humanitarno pravo oružanih sukoba*, Državni univerzitet u Novom Pazaru. Novi Pazar, 2014, 33.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., 32.

oblika međunarodne komunikacije, svakako mogu naći i u antičkom periodu. Razlika je samo u značaju koji ti pisci pridaju tim pravilima. Tako Bederman (David J. Bederman), suprotno stavu većine, ističe da su u periodu dinamičnih državnih odnosa toga vremena, sumerski gradovi-države ustanovili obrazac diplomatije koji bismo danas mogli opisati kao politiku ravnoteže snaga.¹⁵ Ipak, najviše pisanih tragova iz antike dolazi nam iz, za to vreme, države koja je imala najrazvijenije pravo a to je Rim. To je razlog zašto ćemo u nastavku učiniti kraći osvrt na rimsko pravo i korene međunarodnog prava u njemu.

Jus gentium i međunarodno pravo

Pokušavajući da korene međunarodnog prava pronađu u institucijama rimskog prava, a naslonjeni na radove klasičnih rimskih pravnika, neki pisci su pravna pravila koja regulišu odnose između država, koja su se pre svega ticala pravila ratovanja i svetosti potpisanih ugovora, nazvali *jus gentium*, preuzimajući ovaj naziv iz rimskog prava. Tako Francisko de Vitoria (Francisco de Vitoria) definiše međunarodno pravo na sledeći način: „*Quod naturalis ratio inter omnes gentes constituit, vocatur ius gentium*“.¹⁶ To je isto učinio u svom čuvenom delu *De Iure Belli ac Pacis*, za koje se tvrdi da predstavlja prvo zaokruženo delo o međunarodnom pravu, i Hugo Grocijus, slavni holandski pravnik, filozof, humanista i pesnik, poznat po svom latinizovanom imenu *Hugo Grotius*. Po mnogim teoretičarima on je otac međunarodnog prava. Čuven je po radu *Mare Liberum*, objavljenom 1609. godine, u kojem se zalagao za slobodu mora, osporavajući pretenzije Engleske, Španije i Portugala na to da pod svoju vlast stave čitava mora i delove okeana. Taj rad je bio samo odlomak (XII glava) iz većeg dela *De iure praedae commentarius*, napisanog između 1604–1605, godine, ali pronađenog i objavljenog tek 1869. Još je značajnije njegovo obimno delo *Pravo rata i mira (De iure belli ac pacis, 1625)*, koje je bilo prvi sveobuhvatni sistemski prikaz međunarodnog prava. Grocijus je u tom radu izložio prvu teoriju međunarodnog prava zasnovanu na prirodnom pravu, tvrdeći da je sama ljudska priroda majka prirodnog prava koje je „zapovest uma“ i nepromenljivo, te da pozitivno pravo i pravna praksa treba da budu podređeni tom (prirodnom) pravu; samo na osnovu prirodnog prava može se procenjivati da li je neko delo izraz ‘moralne nužnosti’ ili ‘moralna rugoba’.¹⁷

¹⁵ David J. Bederman, *International Law in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 23.

¹⁶ Rodoljub Etinski, Sanja Đajić, Bojan Tubić, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, 22,

¹⁷ Boris Krivokapić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, 312–313.

Sledeći Grocijusa, mnogi kasniji pisci preuzimaju ovaj izraz označavajući njime međunarodno pravo. Tako Pufendorf (Samuel von Pufendorf, 1632–1694) 1672. godine, objavljuje svoje glavno delo *De jure naturae et gentium*, a njegov poznati sledbenik Tomasius (Christian Thomasius, 1655–1728) objavljuje 1705. godine svoje delo pod nazivom *Fundamenta iuris naturae et gentium*. Francuski diplomata Rajneval (Joseph Gérard de Reyneval, 1736–1812) 1803. godine objavljuje svoje delo *Institutions de droit de la naturae et de gens*,¹⁸ dok Vattel (Emer de Vattel, 1714–1767) 1758. godine objavljuje svoje delo *Le droit de gens*. Ipak, u evropskoj literaturi izraz se prvi put pojavljuje u Ciceronovim delima i bio je prihvaćen sa njegove strane iz čisto spekulativnih aspekata grčke filozofske misli, koja je, mnogo pre njegovog vremena, razvila koncepciju o večnom i uređenom pravu koje postoji nezavisno od ljudske dozvole ili donošenja. To je nepisano pravo dokazano običajima ili sveću čovečanstva.¹⁹ Tako se u raspravi o republici pita „*unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur?—odakle pravo naroda ili ono koje zovu građanskim?*”²⁰ Nakon Cicerona, izraz *ius gentium* spominje i čuveni pravnik Gaj (Gaius, II vek naše ere) u njegovim *Institucijama*. Gaj razdvaja *ius civile* i *ius gentium* obrazlažući to na sledeći način:

“*Omnnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur: nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium civitatis est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis: quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos perxque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur. Et populus itaque Romanus partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utitur.*”²¹

Prevod:

„Svaka zajednica u kojoj vladaju zakoni i običaji uključuje delimično zakone koji su svojstveni samo njima i delimično zakone koji su zajednički čitavom čovečanstvu. Pravo koje narodi donose po svojoj meri, pripada isključivo toj državi, i naziva se građansko pravo (*ius civile*), kao pravo određene države: ali pravo koje prirodni razlozi dodeljuju čitavom čovečanstvu pripada podjednako svim narodima, i naziva se pravo naroda (*ius gentium*), zato što se svi narodi njime koriste. Narod Rima se

¹⁸ Amos S. Hershey, “History of International Law Since the Peace of Westphalia”, *American Journal of International Law*, Vol. 6, No. 1, 1912, 34.

¹⁹ Gordon E. Sherman, “Jus Gentium and International Law”, *American Journal of International Law*, Vol. 12, No.1, 1918, 57.

²⁰ Ibid.

²¹ John Thomas Abdy and Brayan Walker, *The Commentaries of Gaius and Rules of Ulpian*, The Lawbook Exchange, LTD, Clark, New Jersey, 2005, 1. (Originally Published by Cambridge University Press, 1885).

delimično upravlja njihovim sopstvenim zakonima a delimično zakonima koji su zajednički celom čovečanstvu.”²²

Za razvoj ideje o međunarodnom pravu, svakako je veoma značajno to što se još u to vreme identifikuju norme univerzalnog prava prava. No bilo bi pogrešno te norme, o kojima pišu antički Rimljani, izjednačiti sa savremenim peremptornim normama (*ius cogens*). U podeli koju prave, Rimljani podrazumevaju i sopstveni ekskluzivitet u korpusu prava koje u jednom robovlasničkom društvu mogu konzumirati samo slobodni građani, a ta vrsta ekskluziviteta, daleko je od ideje humanizma koju zastupaju neki hrišćanski mislioci, što čini da mnogi pisci tvrde da je međunarodno pravo zapravo nastalo u okviru međunarodnih odnosa koji su se vekovima razvijali u okviru evropskih hrišćanskih država.

Međunarodno pravo i „hrišćanska Evropa”

Doprinos hrišćanske misli razvoju ideje o univerzalnim ljudskim pravima u nauci međunarodnog prava je neupitan. Francuski internacionalista Le Fir (Louis Le Fur) ističe da „nasuprot antičkome shvatanju, hrišćanstvo postavlja načelo jedinstva ljudskog roda; ono po apostolu Pavlu, ne zna više ni za Grke, ni za varvare, ni za gospodare, ni za robove; ono propoveda moralnu i pravnu jednakost ljudi.”²³ U tom smislu, u nauci međunarodnog prava, kao nesporne preteče doktrine međunarodnog prava koji su u svojim delima raspravljali o vrednostima koje su umnogome sadržina savremenih univerzalnih normi međunarodnog prava, svakako se uzimaju hrišćanski mislioci poput Svetog Avgustina i Tome Akvinskog, uključujući i naročito predstavnike tzv. „španske škole međunarodnog prava”.²⁴ U kontekstu hrišćanskog učenja, posebno su važne rasprave o pravdenim i nepravdenim ratovima koje je razradila teološka doktrina srednjeg veka, izražena posebno u delima svetog Augustina. „Po njegovom shvatanju rat je pravedan kada se vodi protiv grada ili naroda koji nije voljan da kazni lošu radnju svojih građana ili odbija da vrati ono što je nepravedno uzeo”.²⁵ U plejadi katoličkih teologa koji su se zanimali za pitanja koja ih svrstavaju u preteče doktrine međunarodnog prava, spominje se i uticaj protestantskih mislilaca. Tako se često navodi i Alberiko Đentili (Alberico Gentili) koji se u svojim radovima, između ostalog, bavio i položajem ambasada, te statusom neutralnih država.²⁶ Danas se često, naročito u

²² Napomena: prevod autora.

²³ Luj Le Fir, *Međunarodno javno pravo*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1934, 23.

²⁴ Videti: Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2008., 46.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., 48.

zapadnoj literaturi, uzima kao nesporno da se o pojavi međunarodnog prava može govoriti tek onda kada se usvaja koncept koliko-toliko uređenih odnosa između država, a to je period nakon Vestfalskog mira 1648. godine. Vestfalski mir koji je sklopljen nakon tridesetogodišnjih ratova nije značio i početak perioda trajnog mira na evropskom kontinentu, niti je značio uzdizanje „međunarodnog prava“, tada još uvek nepoznatog pod ovim imenom, na rang vrhovnih pravila koje države među sobom bespogovorno poštuju. Naprotiv, sve ono što se u Evropi kroz vekove koji su usledili nakon 1648. godine događalo, govori o tome da se u tome nije uspelo. Period između 1648. i Utrehtskog mira (*Peace of Utrecht*) 1713. godine obeležen je agresivnom politikom Luja XIV, koja je rezultirala serijom ratova i osvajanja i poremećaja ravnoteže snaga u Evropi koja je uspostavljena Vestfalskim mirom. Ovo je dovelo do stvaranja prve velike Evropske koalicije protiv Francuske, predvođene od strane Engleske a 1688. godina se uzima kao godina početka 'Dvestogodišnjeg rata' između Engleske i Francuske (1688–1815), koji je rezultirao zauzimanjem najvećeg dela francuskih kolonija od strane Engleske i uspostavljanje pomorske dominacije Velike Britanije. Rat za špansko nasleđe (1701–1713) završen je obnavljanjem i prvom formalnom potvrdom sistema ravnoteže snaga kao fundamentalnog principa evropske politike.²⁷ Jasno je, dakle, da postvestfalizam nije doneo nikakav trajan mir u Evropi i svetu. Pa ipak, ekspanzija zapadne civilizacije dovela je i do ekspanzije „zapadnog prava“, a to uključuje i međunarodno pravo u nastajanju, šireći na taj način i nešto što neki autori nazivaju „vestfalijanskom civilizacijom“.²⁸ U svakom slučaju, objektivni su razlozi uticali na to, da odlukama usvojenim na Vestfalskom kongresu bude uzdrman dotadašnji patrimonijalni koncept države koji je isključivao potrebu za nastankom posebnih pravila javnog prava kojim bi se regulisali međusobni odnosi između država.²⁹ Naime, veliki broj malih država, kraljevstava, grofovija i vojvodstava koja dobijaju samostalnost ili različite oblike zagwarantovanih autonomija, zamenjuju ranija velika carstva koja su vladala po principu univerzalne imperije. Ta ravnoteža snaga koja je uspostavljena između velikog broja malih i nedovoljno snažnih država koje nisu imale moć da uspostave dominaciju jedna u odnosu na drugu, stvorila je potrebu da se komunikacija između država uspostavi na nužno drukčijoj osnovi. Ta nužnost bila je pojava pravila kojima se uređuju odnosi između država u Evropi, i ta pravila se u nauci dominantno uzimaju kao pravi koreni savremenog međunarodnog prava koje se razvijalo i koje se dalje usavršavalo kroz vekove koji su usledili. U kontekstu osvrta koji u ovom

²⁷ Amos S. Hershey, "History of International Law Since the Peace of Westphalia", op. cit., 38–39.

²⁸ David. P. Fidler, "The return of the Standard of Civilization", *Chicago Journal of International Law*, No. 1, 2001, 138.

²⁹ Videti: Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, op. cit., 34.

radu činimo, široko je prihvaćen stav o tome da se pojava ovih pravila mogla pojaviti samo u krugu onih država koje je povezivala neka veoma jaka veza, koja omogućava minimum međusobnog poverenja i zajedničkih vrednosti koje te države dele, a u Evropi ta veza je bila – hrišćanstvo. Pa ipak, kao što smo gore već istakli, ni ta činjenica nije bila dovoljna da uspostavi trajni mir na evropskom kontinentu. Nezavisno od toga, ovakav stav se poslednjih decenija problematizuje i podložan je kritikama, koje polaze od toga da je ovakvo objašnjenje nastanka međunarodnog prava zapravo poprilično reducirano i stoga neprihvatljivo, i da ono isključuje druge civilizacije iz istorijske uloge u njegovom nastajanju. Ostatke ovakvog pristupa mnogi autori i danas vide u, još od Društva naroda neizmenjenom, članu 38. Statuta Međunarodnog suda pravde, koji kao jedan od izvora prava koje Sud koristi navodi i „opšta pravna načela priznata od strane civilizovanih naroda”. Naziv ovog izvora danas je mnogo kritikovan i po mnogima predstavlja „neprihvatljiv anahronizam u međunarodnom pravu”.³⁰ „Ovi termini su nesrećni relikti jednog arogantnog doba tokom kojeg je određeni deo čovečanstva sebe smatrao zaštitinikom i uređivačem ljudskog roda”.³¹ Na ovaj način, smatraju kritičari „evropocentričnog” pogleda na međunarodno pravo, ono što se naziva univerzalnim vrednostima, prepoznaje se samo u okvirima sopstvenog civilizacijskog kruga, što smatraju nekorektnim i netačnim. Tim argumentuma posvetili smo naredne redove.

Istočna misao, islam i međunarodno pravo

Danas mnogi autori podsećaju na to, da je sve ono što je tvorevina ljudskog duha, a pravo to zasigurno jeste, nastalo u živoj komunikaciji koja je sa većim ili manjim intenzitetom postojala među narodima od davnina.³² Članovi jedinstvenog globalnog društva mogu pripadati raznim narodima, mogu pripadati različitim religijama, mogu živeti bilo gde na ovoj prostranoj planeti, ali moraju imati isto opredeljenje”.³³ Ideje o univerzalnom pravu nalazimo gotovo na svim meridijanima. Tako darma (*dharma*) u budizmu i hinduizmu označava večni i univerzalni zakon čiji je cilj očuvanje postojećeg uspostavljenog poretka za dobro čovečanstva kao celine.³⁴ Neki autori

³⁰ Videti: Miloš Petrović i Senad Ganić, „Koncept civilizovanih naroda kao neprihvatljiv anahronizam savremenom međunarodnom pravu”, u: Marija Krvavac (ur.), *Pravne norme u vremenu i prostoru*, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, 2012, 351–365.

³¹ David. P. Fidler, “The return of the Standard of Civilization”, op. cit., 138.

³² Senad Ganić, „Kriza pluralizma u kontekstu slabljenja univerzalnog prava”, *Sociologija*, Br. 1, 2024, 129.

³³ Muamer Halilović, *Istorija socijalne misli u islamu*, Centar za religijske nauke „Kom”, Beograd, 2021, 150–151.

³⁴ Seshagiri Rao, “Practitioners of Hindu Law: Ancient and Modern”, *Fordham Law Review*, No.4, 1998, 1186.

ukazuju i na doprinos budizma etici ljudskih prava.³⁵ Ističe se čak i to da i judastička misao o moralu ima svoje univerzalno značenje i važenje, a ne samo važenje koje se odnosi ekskluzivno na jedan narod i jednu religijsku i etničku skupinu.³⁶ Sve su to argumenti koji se ističu nasuprot široko prihvaćenim stavovima da je međunarodno pravo plod evropske i hrišćanske civilizacije. Takva tvrdnja po nekim autorima može biti istinita kada je reč o „evropskom međunarodnom pravu“ koje se razvijalo poslednjih stotinu godina, ali se to nikako ne može odnositi na razvoj pravne misli koja predstavlja podlogu za razvoj međunarodnog prava u ostatku sveta.³⁷ Čak se ističe da se pitanje pravne prirode međunarodnog prava, za razliku od Evrope, u kojoj postoje shvatanja da to i nije pravo u pravom smislu te reči već neka vrsta međunarodnog morala, u nekim civilizacijama nikada nije postavljalo. U svakom slučaju, evrocentriistička misao o međunarodnom pravu i zapadno orijentisane teorije međunarodnih odnosa, prema nekim autorima, „nemaju kapacitet da objasne i interpretiraju događaje u nezapadnom svetu jer često ignorišu ili samo delimično objašnjavaju vidljive pojave u drugim delovima sveta“.³⁸ Tako se za ono što neki autori nazivaju „islamskim međunarodnim pravom“, koje se označava kao *Siyar*, od samog početka prihvatilo i shvatalo kao nešto što bismo danas mogli nazvati međunarodnim pravom.³⁹ Neki pisci čak izražavaju svoje otvoreno negodovanje zbog marginalizacije doprinosa islamske civilizacije univerzalnoj pravnoj misli. Ističe se, da se u zapadnoj literaturi gotovo i ne spominje doprinos „islamskog međunarodnog prava i bogata tradicija zaštite verskih manjina, pravila o postupanju prema zatvoreniciima i diplomatama za vreme rata i mira, kao ni međunarodni ugovori i veoma razvijena diplomatija“.⁴⁰

Tako Nahed Samur (Nahed Samour) ističe sledeće:

Islamski principi o pravu mora jedva da se spominju u tematskim priložima. Prema tome, islamsko pravo je u osnovi isključeno iz istorije stvaranja međunarodnog prava kao celine a njegov značaj marginalizovan. Islamsko međunarodno pravo je u najboljem slučaju 'regionalizovano', a u najgorem predstavljano kao jedno od ostalih, u međunarodnom pravu...

³⁵ Uttamkumars Bagde, "Essential Elements of Human Rights in Buddhism", *Journal of Law and Conflict Resolution*, No. 2, 2014, 34.

³⁶ Jonathan Jacobs, "Judaism and Natural Law", *The Heythrop Journal*, No. 6, 2009, 945.

³⁷ Mahmud Ahmad Ghazi, *The Shorter Book on Muslim International Law*, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1998, 1.

³⁸ Ali Bakir, "Islam and International Relations (IR): why is there no islamic IR theory?", *Third world Quarterly*, Vol. 44, No. 4, 2022, 1.

³⁹ Mahmud Ahmad Ghazi, "The Shorter Book on Muslim International Law", op. cit., 2.

⁴⁰ Nahed Samour, "Is there a Role for Islamic International Law in the History of International Law?", *European Journal for International Law*, Vol. 25, No. 1, 2014, 315.

Zaštita životne sredine u ratu dugo je bila ignorisana u istoriji međunarodnog prava, a međunarodno humanitarno pravo je tek 1977. godine u članovima 35. i 55. Dodatnog protokola I u Ženevskoj konvenciji regulisalo ova pitanja. Malo je poznato da je islamska međunarodnopravna tradicija poznavala zaštitu životne sredine još od 7. veka. [...] Islamsko međunarodno pravo je seksualno nasilje u ratu tretiralo kao ratni zločin takođe od 7. veka [...].⁴¹

Neki autori čak smatraju da su pravila koja je još u srednjem veku iznedrila islamska civilizacija zapravo pionirski pokušaji uobličavanja pravila humanitarnog prava i to potkrepljuju dokumentima iz tog perioda. Tako se navodi da je prvi islamski kalif Abu-Bakr as-Sidik (632–634.) izdao svom komandantu Jazid Ibn Ibi Sufijanu sledeću naredbu: „Ja ponavljam komande tebi: ne ubijaj žene, decu ili starijeg čoveka; ne seci rodna drveća, ne uništavaj naseljena područja, ne kolji bilo koju kozu, kravu ili kamilu osim za hranu; ne spaljuj palme i ne uništavaj ih, ne poćini greh, niti budi kriv za kukavičluk”.⁴² Takođe se ističe da naredba Abu-Bakrovog naslednika, kalifa Ali Ibn Abutaleba, uvodi i jedan novi momenat, do tada nepoznat, a reć je o ponašanju ratnika nakon bitke, što se naravno potkrepljuje jakim religijskim motivima. Naredba je glasila:

„Ako dobiješ bitku, nemoj ubiti odbeglog vojnika ili ranjenika; ne otkrivaj genitalije i ne narušavaj privatnost; nemoj sakatiti tela poginulih, nemoj bez dozvole ući ni u jednu kuću; nemoj otuđiti imovinu, nemoj nikako mućiti žene čak i kada uvrede tebe i tvoje vladare; uvek misli na Boga da bi bio u njegovoj milosti”.⁴³

Ima pisaca koji podsećaju i na činjenicu da je „islamsko međunarodno pravo” poznavalo pravila koja su nalagala obavezu poštovanja međunarodne lićnosti druge države, čak govoreći i o poznavanju principa poštovanja nezavisnosti i suvereniteta država.⁴⁴ No svakako da se kada je reć o doprinosu islamske pravne tradicije univerzalnoj pravnoj misli, pa samim tim i međunarodnom pravu, najviše vidi u zaštiti prava verskih manjina, koja se javila mnogo ranije u odnosu na Evropu. Poslednjih godina mnogi pisci podvlaće važnost jednog dokumenta koji datira iz 623. godine, kao jednom od prvih dokumenata u okviru neke islamske države koji je uredio prava i obaveze nemuslimanske manjine te zaštitio prava svih građana Medine bez obzira na njihovu veru, poreklo ili boju kože.⁴⁵ Navodi

⁴¹ Ibid., 317.

⁴² Sheikh Wahbeh al-Zuhili, “Islam and International Law”, *International Review of the Red Cross*, Vol. 87, No. 858, 2005, 282.

⁴³ Miloš Petrović, *Međunarodno humanitarno pravo oružanih sukoba*, op. cit., 34.

⁴⁴ Sheikh Wahbeh al-Zuhili, “Islam and International Law”, op. cit., 276.

⁴⁵ Videti: Senad Ganić, *Praktikum za međunarodno javno pravo – teorija i praksa*, Državni univerzitet u Novom Pazaru, 2017, 245–247.

se i da je Medinska povelja „ustanovila nekoliko važnih političkih principa koji su, kada se uzme sve zajedno, činili ustav prve islamske države i koji su definisali politička prava i obaveze članova novoosnovane političke zajednice, muslimana i nemuslimana podjednako, i koji su određivali političku strukturu društva u nastajanju”.⁴⁶ Verska tolerancija u islamskim upravama opisana je u delima mnogih zapadnih mislilaca. Tako Djurant (Will Durant), u čuvenom delu *Istorija civilizacije*, daje izvanredne opise suživota muslimana, hrišćana i Jevreja u muslimanskom svetu u periodu dugom gotovo jedan milenijum, a neki opisi tolerancije deluju napredno čak i za savremene standarde.⁴⁷ No, ono što je predstavljalo novinu u odnosu na zapadnu hrišćansku civilizaciju jesu tzv. *ahdname*, odnosno carski fermanni kojima su se davale garancije hrišćanskom stanovništvu u osvojenim teritorijama, a kojima su se štatile bogmolje i jamčila sloboda ispovedanja vere.⁴⁸ Svakako da su osvrti koji daju uvid u jedan „pravni svet”, koji nije dovoljno i na adekvatan način prikazivan u literaturi Zapada, uvek zanimljivi i ovde ih navodimo kako bismo obogatili saznanja ili barem problematizovali neke uvrežene stavove koji nam se ipak čine previše pojednostavljenim i jednostranim u objašnjenju istorije i korena jednog tako kompleksnog pravnog fenomena, što međunarodno pravo svakako jeste.

Zaključak

Rasprava o civilizacijskim korenima međunarodnog prava svoju argumentaciju crpi iz njegovih vrednosnih, materijalnih i formalnih izvora i, u skladu s tim, koreni ove grane prava pronalaze se tamo gde najpre dolazi do pojave onih društvenih fenomena koji determinišu potrebu nastanka pravnih normi koje ih regulišu. Vrednosni izvori međunarodnog prava koji se odnose na priznavanje određenih prava svim članovima ljudske zajednice, a na koje u ovom radu naročito ukazujemo, kao što smo videli javljaju se veoma rano i na različite načine su prisutne u svim civilizacijama. Ti vrednosni izvori, međutim, nalaze se u pravilima koja po svom formalnom karakteru nisu pravila međunarodnog prava. Tako, niti je rimski *ius gentium* adekvatan da bude označen kao preteča savremenom međunarodnom pravu, niti je to arapsko-islamski *Siyar*. Čak se može primetiti da pisci koji *Siyar* označavaju „islamskim međunarodnim pravom” upadaju u istu zamku kao i oni koji su jednu granu rimskog prava koja se odnosila na regulisanje odnosa onih koji nemaju status građana Rima, a to je već mnogo

⁴⁶ Luaj M. Safi, „Prevazilaženje versko-sekularne podele: doprinos islama civilizaciji”, u: *Savremena islamska misao – hrestomatija*, Ivan Ejub Kostić (ur.), Balkanski centar za Bliski istok, Beograd, 2019, 168–169.

⁴⁷ Videti: Vil Djurant, *Istorija civilizacije – doba vere, Prvi deo*, Vojnoizdavački zavod i Narodna knjiga, Beograd, 2004, 268–269.

⁴⁸ Videti: Ilija Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd, 1933, 37.

puta u ovom radu pomenuti *ius gentium*, identifikovali sa međunarodnim pravom. U oba slučaja, reč je o unutrašnjim, jednostranim pravima država kojima su se regulisali odnosi sa drugim narodima i državama. Nesporno je i to da se jasniji obrisi međunarodnog prava doista prepoznaju u načinu na koji su počele da pravno komuniciraju evropske hrišćanske države, međutim, to ne može biti nesporan argument za tvrdnje da je međunarodno pravo isključivo evropski izum. Konačno, svekoliko pravo, pa tako i međunarodno pravo, nije proizvod autarhičnih zajednica i društava, već jednog dugog višemilenijumskog prožimanja civilizacija i kultura koje traje do današnjih dana. Međunarodno pravo je produkt onih normi u čijem stvaranju učestvuju ne samo države već civilizacije. Međunarodno pravo prihvata i uvažava činjenicu postojanja različitosti naroda, kultura i civilizacija i to smatra posebnom vrednošću i kvalitetom koji treba da bude ne samo zaštićen, već i baštinjen. Međunarodno pravo, u skladu s navedenim, ne nameće državama i narodima nikakve obaveze koje od njih zahtevaju odricanje od sopstvenih vrednosti, te u tom smislu bi civilizacijska, a samim tim i vrednosna „obojenost“ međunarodnog prava bila svojevrsan *contradictio in adiecto*. Čini se da savremena kriza međunarodnog prava umnogome proizlazi iz činjenice da dominantne snage na međunarodnoj sceni ostatku sveta nameću pravila dizajnirana u skladu sa sopstvenim vrednosnim sistemom koja se onda proglašavaju univerzalnim. Savremeni međunarodni odnosi sve više počinju da liče na tradicionalne međunarodne konflikte.⁴⁹ Zbog toga, danas mnogi autori ističu da je samo pitanje vremena kada će se savremeni sistem međunarodnih odnosa, uspostavljen u okviru UN, suočiti sa radikalnim promenama jer je dovedena u pitanje njegova relevantnost.⁵⁰ Specifičnost međunarodnog prava i jeste u tome što ga niti jedna država, kultura ili tradicija ne može prisvojiti i reći da je ono samo njeno, jer tog trenutka ono prestaje biti međunarodno. Stoga međunarodno pravo mora prihvatiti svoju transcivilizacijsku perspektivu, koja mu daje i transcivilizacijski legitimitet.⁵¹ Ali, isto tako, mora prihvatiti i svoju transcivilizacijsku prošlost na koju smo u ovom radu želeli da ukažemo.

⁴⁹ Paul B. Stephan, "The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law", *International Review of the Red Cross*, Vol. 104, No. 920-921, 2022, 2080.

⁵⁰ Videti: Hitoshi Nasu, "The End of the United Nations? The demise of Collective Security and Its Implications for International Law", *Max Planck Yearbook of the United Nations Law Online*, No. 24, 2021, 110-136.

⁵¹ Bruno Simma and Daniel Litwin, *International Law in a Transcivilizational World: An Intimate Account of International Law*, Japanese Yearbook of International Law, https://www.researchgate.net/publication/324503840_International_Law_in_a_Transcivilizational_World_by_Onuma_Yasuaki_An_Intimate_Account_of_International_Law, 01/09/2024.

Bibliografija

- Abdy, John Thomas and Brayan Walker, *The Commentaries of Gaius and Rules of Ulpian*, The Lawbook Exchange, LTD, Clark, New Jersey, 2005, (Originally Published by Cambridge University Press, 1885).
- Al-Zuhili, Sheikh Wahbeh, "Islam and International Law", *International Review of the Red Cross*, Vol. 87, No. 858, 2005, 269–283.
- Bagde, Uttamkumars, "Essential Elements of Human Rights in Buddhism", *Journal of Law and Conflict Resolution*, No. 2, 2014, 32–38.
- Bakir, Ali, "Islam and International Relations (IR): why is there no islamic IR theory?" *Third world Quarterly*, Vol. 44, No. 4, 2022, 1–17.
- Bederman, David J., *International Law in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Djurant, Vil, *Istorija civilizacije-doba vere, Prvi deo*, Vojnoizdavački zavod i Narodna knjiga, Beograd, 2004.
- Etinski, Rodoljub, Đajić Sanja i Tubić Bojan, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2017.
- Fidler, David P., "The return of the Standard of Civilization", *Chicago Journal of International Law*, No. 1, 2001, 137–157.
- Ganić, Senad, „Križa pluralizma u kontekstu slabljenja univerzalnog prava“, *Sociologija*, Br. 1, 2024, 126–146.
- Ganić, Senad, *Praktikum za međunarodno javno pravo – teorija i praksa*, Državni univerzitet u Novom Pazaru, 2017.
- Ghazi, Mahmud Ahmad, *The Shorter Book on Muslim International Law*, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1998.
- Gordon, Sherman, "Jus Gentium and International Law", *American Journal of International Law*, Vol. 12, No. 1, 1918, 55–63.
- Halilović, Muamer, *Istorija socijalne misli u islamu*, Centar za religijske nauke „Kom“, Beograd, 2021.
- Hershey, Amos, "History of International Law Since the Peace of Westphalia", *American Journal of International Law*, Vol. 6, No. 1, 1912, 30–69.
- Hirsh, Michael, "The Sociological Perspective on International Law", *Hebrew University of Jerusalem Legal Research Paper*, Research Paper No. 04–18, 1–29.
- Jacobs, Jonathan, "Judaism and Natural Law", *The Heythrop Journal*, No. 6, 2009, 930–947.
- Jeftić-Starčević, Nevenka, „Zapadni Balkan u projekciji turske strateške vizije“, *Međunarodni problemi*, Vol. 62, No. 4, 2010, 691–714.
- Jovanović, Miodrag, „Preispitivanje pojma međunarodnog prava – o metodološkim aspektima“, *Revus*, No. 22, 2014, 121–144.

- Kant, Emanuel, *Metafizika morala*, Izdavačka kuća Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993.
- Petrović, Miloš i Ganić Senad, „Koncept civilizovanih naroda kao neprihvatljiv anahronizam savremenom međunarodnom pravu”, u: Marija Krvavac (ur.), *Pravne norme u vremenu i prostoru*, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, 2012, 351–365.
- Popović, Đura, *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, Izdavačka knjižarnica Rajković, Beograd, 1933.
- Kreća, Milenko, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012.
- Krivokapić, Boris, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Le Fir, Luj, *Međunarodno javno pravo*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1934.
- Nahed, Samour, “Is there a Role for Islamic International Law in the History of International Law?”, *European Journal for International Law*, Vol. 25, No. 1, 2014, 313–319.
- Nasu, Hitoshi, “The End of the United Nations? The demise of Collective Security and Its Implications for International Law”, *Max Planck Yearbook of the United Nations Law Online*, No. 24, 2021, 110–136.
- Novičić, Žaklina, „UN i ‘humanitarne intervencije’ – od ‘pravdenog rata’ do odgovornosti za zaštitu”, u: Žaklina Novičić i Anđela Đukanović (urs), *Sedamdeset godina Ujedinjenih nacija-pogled iz Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2015, 115–135.
- Pržić, Ilija, *Zaštita manjina*, Beograd, 1933.
- Rao, Seshagiri, “Practitioners of Hindu Law: Ancient and Modern”, *Fordham Law Review*, No. 4, 1998, 1185–1193.
- Safi, Luaj M., „Prevazilaženje versko-sekularne podele: doprinos islama civilizaciji”, u: Ivan Ejub Kostić (ur.), *Savremena islamska misao – hrestomatija*, Balkanski centar za Bliski istok, Beograd, 2019, 161–175.
- Shaw, Malcolm, *International Law*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Simma, Bruno and Litwin Daniel, *International Law in a Transcivilizational World: An Intimate Account of International Law*, *Japanese Yearbook of International Law*. https://www.researchgate.net/publication/324503840_International_Law_in_a_Transcivilizational_World_by_Onuma_Yasuaki_An_Intimate_Account_of_International_Law, 01/09/2024.
- Stephen, Paul B., “The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law”, *International Review of the Red Cross*, No. 920-921, 2022, 2077–2096.